Віктор Короткий

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ

У контексті вітчизняної історії першої половини XIX століття постать "старого українця" Михайла Максимовича (як він підписувався у листах) є феноменальною. У його долі є і спільне і особливе, порівняно з іншими долями цього часу. Як і кілька визначних земляків своїх, він був інтегрований у сферу імперської культури, з російською мовою, традиціями і вартостями. На початку XIX століття в Петербурзі та Москві робили свою кар'єру, крім Максимовича, Микола Гоголь, Осип Бодянський, Микола Гнідич, батько і син Микола та Дмитро Бантиш – Каменські та багато інших[1]. Узагалі українці, розкидані по різних місцях Російської імперії, народжені переважно в середовищі лівобережної "малоросійської" шляхти, відчуваючи свою осібність від росіян, позначали себе як "земляки". Саме ця концепція "земляцтва" слугувала основою колективної ідентичності вихідців з Гетьманщини і Слобожанщини в межах російської політичної системи. Багато з них були щиро віддані Україні – своїй "общей Родине", власному народові, переживали гостре відчуття місцевого патріотизму. Проте це не заважало цим діячам користуватися російськими комунікативними системами (мовою, мистецтвом, науковою тощо). Зенон Когут цілком слушно стверджує, що це стало можливим завдяки побутуванню подвійної лояльності взагалі і концепції, "малоросійства" зокрема, яка уможливлювала одночасне перебування в обох культурних системах[2]. Щоправда, свідомість багатьох з них лишалася "розірваною", роздвоєною, позначеною психічним дисбалансом.

Михайло Драгоманов у некролозі, аналізуючи постать М. Максимовича з боку його літературної та суспільної значимості, досить справедливо зауважував, що останній "был для Киевской Руси целым ученым историко – филологическим учреждением и вместе с тем живым народным человеком… М. А. Максимович был у нас одним из первых деятелей для областной науки и жизни"[3]. Визначаючи місце М. Максимовича в історії української самосвідомості Сергій Єфремов відзначав, що відшукуючи й "обслідуючи коріння українства в глибокій минувшині, Максимович тим саме національне відродження українського народу позбавляв елементу випадковості й надав йому значення глибокого органічного про-

цесу, що йшов своїм законним шляхом і до законних так само доводив висновків. Сам того не знаючи і, може, навіть не хотячи, Максимович сягав безмірно далі, ніж здавалося йому та його однодумцям"[4].

Розпочавши наукову діяльність у галузі природничих наук (ботаніка, зоологія, натуральна історія) Михайло Олександрович продовжив наукове подвижництво дослідженнями в царині наук гуманітарних. Спочатку його захопили фольклор та етнографія, поступово переходить він до історії письменства, поетики, філології, історії, історичної географії, генеалогії, археології. Пробує себе також у критиці і навіть красному письменстві, віддзеркалюючи в своїх творах тодішній стан українознавства, створюючи в кожному напрямку своєї діяльності низку визначних праць.

Михайло Олександрович Максимович народився 3 вересня 1804 року (за ст. стилем)в "маросійському степу", на схід від Золотоноші (Полтавської губернії) у Згарському хуторі Тимковщині, де знаходився будинок його бабусі Ганни Савівни Тимковської. На хуторі проживав Іван Назарович Тимковський, який після смерті свого брата, виховав п'ятеро своїх племінників, серед яких всі стали письменниками і два з них професорами університетів Московського і Харківського. Молодша їх сестра Гликерія Федорівна, народжена 1788 року була матір'ю Максимовича. Батько, Олександр Іванович, залишивши в 1803 році з батьківської волі розпочату в Києві службу, одружився в 21 рік і жив під Переяславом на хуторі Старосілля, де Михайло і перебував до трирічного віку. Наступний рік родина мешкала в придніпровському селі Прохорівна Золотонішського уїзду у діда по батьківській лінії - Івана Івановича Максимовича. Сам Михайло Олександрович згадував, що дід любив "сувору, старосвітську простоту життя", і в народі був відомий під іменем "старого майора". Прадід також жив у Прохорівці і був сотником Бубнівської сотні, а в 80 – роках XVIII століття служив суддею, а потім стояв на чолі золотонішського дворянства. Залишивши службу в чині бунчукового товариша, доживав свій вік у Києві (де жив і служив ще його прадід, родоначальник Максимовичів - Максим Печерський) і в кінці 1801 року похований на горі Щекавиці. Тимковські і Максимовичі належали до дрібнопомісної малоросійської шляхти, що генетично виходила з гетьманської козацької старшини середнього і старшого рангу.

М. Максимович цікавився своєю генеалогією і залишив свідчення про це у своїй "Автобіографії" та дослідженні "Бубновская сотня". "Автобіографія" М. Максимовича свідчить, що п'ятий рік життя він провів у Тимковщині, а звідти був відданий на навчання

до Благовіщенського жіночого монастиря, що в Золотоноші. Там навчалася також мати Михайла і починали здобувати освіту всі Тимковські. Під наглядом черниці Варсонофії ним засвоєні були граматика, часословець і Псалтир.

Визначальною для юного Максимовича стала опіка його дядьків Тимковських. Саме їх інтелектуальне середовище слугувало добрим прикладом і стимулом. Найпомітнішу роль у виборі життєвого шляху племінника відіграв старий дядько – Ілля Федорович Тимковський (1773 - 1853), доктор права і філософії, професор Харківського університету і засновник престижної Новгород – Сіверської гімназії[5]. Саме він у 1811 році взяв юнака до свого маєтку в Туранівці, де навчав останнього "началам разных наук и по латыни"[6], а наприкінці 1812 року направив юного Михайла у протеговану ним Новгород –Сіверську гімназію, відкриту тільки-но, у 1801 році.

Власне в гімназії (1812 – 1819) у Максимовича виникла зацікавленість ботанікою, а також оформилась мрія – стати московським професором ботаніки. В червні 1819 року виголосивши на публічному іспиті промову "Об истинном просвещении" гімназист одержав атестат. Сім гімназичних років промайнули для нього "як сім місяців". Відвідавши рідних Максимович прибув у вересні 1819 року на студії до Москви. Тепер його опікуном виступив інший Тимковський – Роман Федорович (1785 - 1820) – професор грецької і римської літератури Московського університету, дослідник творчості Нестора-Літописця. Саме йому Максимович присвятив свої пізніші студії над "Словом о полку Ігоревім". Роман Федорович записав 15-річного Михайла в студенти словесного відділення Московського університету і помістив його в одному з кандидатських номерів (як директору Педагогічного інституту), але не як своєкоштного студента. Очевидно, що саме під впливом і за наполяганням дядька (Романа Федоровича) він розпочав вивчати словесність.

У Москві студент Максимович зустрівся з двома іншими дядьками, що справило на нього неабиякий вплив. У 1820 році його записав у казеннокоштні студенти (через вичерпання власних коштів) молодший дядько – Єгор Федорович Тимковський (1790-1875) – впливовий російський дипломат, учасник місії до Китаю 1820 – 1821 років та автор етнографічної розвідки "Мандрівка в Китай через Монголію"[7].

У тому ж 1820 році Максимович побачився з Василем Федоровичем Тимковським (1781 - 1832), "позначеним геніальною силою розуму і слова", котрий у 1826 –1828 роках був російським

губернатором Бесарабії[8]. Максимович згадував: "Его проезды через Москву из Оренбурга в Грузию и обратно воодушевляли меня новой силой. Я сторго следовал совету его не пускаться в ремесло уроков и не тратить на то золотого времени студенчества. Весь досуг от лекций я посвящал любимой своей науке"[9].

Після смерті дядька (Романа Тимковського) Максимович, ще навчаючись на словесному відділенні, дедалі більше захоплювався ботанікою, обходячи околиці Москви і збираючи флору. Це окреслило і початкове коло знайомств дослідника. Спершу це був ад'юнкт ботаніки Лев Федорович Гольдбах, а згодом і директор імператорського ботанічного саду в Петербурзі Федір Богданович Фішер, який за кілька років пропонував Максимовичу "усовершенствоваться в ботанике" при Петербурзькому саді, а також свою протекцію при поїздці його в "чужие края"[10].

Відомо, що тоді провідними ботаніками в Москві і Петербурзі були особи німецького походження, до яких загалом М. Максимович ставився негативно. Можливо, це пояснюється наближеністю його до слов'янофілів (І.В.Кирєєвського, С.Т.Аксакова та ін.). Пізніше Максимович згадував: "...Да и самую то науку засорили, загадили немцы до такой степени бесконечною синонимикою, бессвязным и бессмысленным дроблением родов и видов, что и смотреть противно"[11].

У той же час Михайло Олександрович відчував вплив "словесного" професора О.Мерзлякова, якого називав "солов'єм старого часу"[12]. Незважаючи на певний інтерес до словесності, у серпні 1821 року Максимович перейшов на фізико-математичне відділення Московського університету, остаточно визначившись із фахом: ним мала стати ботаніка, правда, обрамлена в небачену досі вишукану літературну форму. Уже 30 червня 1823 року він отримав диплом кандидата "за відмінні успіхи і зразкову поведінку"[13].

Науковим авторитетом Максимовича в ці роки став професор мінералогії та сільського господарства М.Павлов – кумир студіюючої молоді. З цього часу молодий кандидат ботаніки розпочав самостійну академічну, наукову й літературну діяльність, інтегруючи різноманітні інтереси і досліди. Утім, усе це не завадило йому в серпні 1823 року записатись і в медичне відділення Університету, відвідуючи в той же час лекції "оракула у відділенні словесному" – професора латинської філології та філософії шеллінгіанця І.І.Давидова[14].

З 1823 року Максимович стрімко росте на академічній службі, переймаючи одразу кілька важливих обов'язків. У цьому ж році він був призначений в університетську бібліотеку для впоряд-

кування систематичного каталогу; у 1824 році йому було доручено займатися розробкою університетських гербаріїв у проф. Гофмана, а влітку того ж року Максимович у польових умовах уже вивчав флору Московської губернії, описавши її в "Путевых записках"[15]. У листопаді 1825 року він став викладати господарчу ботаніку і садівництво в Землеробській школі (на запрошення свого авторитета І.Павлова), а в лютому 1826 року Максимович перейняв ще дві функції: він викладає природничу історію в університетському шляхетному пансіоні (протягом семи років) і завідує університетським ботанічним садом - за пропозицією самого попечителя Московського учбового округу А.А.Писарєва[16].

У серпні 1826 року молодий учений почав викладати загальний курс природничої історії вже безпосередньо в Університеті, а 30 червня 1827 року захистив магістерську дисертацію "О системах растительного царства", аби посісти кафедру ботаніки. "Успех его лекций в университете, его писаний в литературном мире окрылял его в трудах... Много потрудился он безвозмездно и для своего профессора - ректора, и в журнале, и в других его изданиях"[17].

У серпні 1829 року Максимович на запрошення ботаніка Ф. Фішера стажувався в Петербурзькому ботанічному саді, а 28 жовтня того ж року був затверджений у званні ад'юнкта. Вершиною його московської служби стало обрання, після багатьох перепон з боку освітянських чиновників, Радою університету 23 серпня 1833 року ординарним професором кафедри ботаніки. "Я стал, – писав він, - наконец тем, к чему стремился, едучи в Москву, за 14 лет… и будь это годами четырьмя раньше, я почел бы себя счастливцем. А теперь … грустно и даже совестно было, что Павлов и некоторые мои товарищи более меня радовались моему профессорству"[18].

Згодом, на 50-му році життя, у листі до Степана Шеверьова, що готував "Биографический словарь" викладачів Московського університету, Михайло Олександрович зазначав: "мое профессорство было не внешним и не случайным положением и делом в жизни: оно было назначением моим и любимою мечтою с детства, средоточием и подвигом юношеской жизни, моим самолюбием в возмужалые годы, при котором не было уже места во мне ни властолюбию, ни иному подобному любию…"[19]

Правда, ця вершина була одночасно і апогеєм психологічної кризи вченого: у 1829 році померла його мати, а він сам був духовно вичерпаний непосильною працею і проблемами на службі, до того ж далися взнаки ревматизм і погіршення зору.

Незважаючи на це, московську кар'єру Максимовича можна назвати успішною. За 14 років він із провінційного "молоденького

хохлика" (за Погодіним) перетворився на впливового професора респектабельного університету. Дуже цікаву, хоча в дечому упереджену, його характеристику в московський період дав Ксенофонт Полєвой - брат відомого російського історика і журналіста Миколи Полєвого (видавця "Московского телеграфа"): "Он (Максимович. – Авт.) был довольно оригинален своим малороссийским юмором и страстью к ботанике, которою занимался почти исключительно... В нашем кругу все близкие знакомые любили шутить с М. А. Максимовичем, даже подсмеивались над любимыми его заняттями, потому что он пресмешно рассказывал о них, иногда вставляя латинския слова в свои разсказы. Когда он был уже домашним человеком у нас, Николай Алексеевич называл его не иначе, как Dominus, а встречал обыкновенно какою нибудь латинскою фразою. Все другие, близкие знакомые нашего круга, также называли его Dominus. Но, шутя и балагуря, юноша Dominus сделался кандидатом и потом магистром естественных наук... Слабое зрение и незнание иностранных языков мешали ему читать; притом он был страшный лентяй и всегда казался дремлющим; но взамен всего он обладал удивительною сметливостью, умел спрашивать, слушать и, так сказать, учился из разговоров.... Отличаясь в обхождении малороссийским простодушием, он чрезвычайно любил знакомиться с людьми, самыми противоположными по всем отношениям, и легко сближался с ними, наконец, заставлял их исполнять свои требования, даже свои прихоти, и все, смеялись, делали для него то, что он хотел. При всем наружном простодушии, он отличался необыкновенною разсудительностью, умом проницательным, й тем окончательно привязывал к себе. Его небольшие статьи по части естествознания были очень кстати в "Московском Телеграфе", потому что в них часто выражались новыя тогда идеи"[20].

Така характеристика справді промовиста: кар'єра Максимовича дійсно сприймалася як щось феноменальне, як досягнення вищого ґатунку. Важливо й те, що Максимович був self-made man - людиною, яка створила себе власними зусиллями і працею.

1827 рік став поворотним не тільки для М. Максимовича, а й для цілого українського дискурсу XIX століття. Протягом відпустки він надрукував видатну фольклорну працю "Малороссийсие песни", яка одразу зробила з Максимовича провідного етнографа на ґрунті українських студій[21]. Саме ця збірка зблизила М. Максимовича з М. Гоголем, сприяла знайомству з Жуковським і Пушкіним, який пізніше казав: "Да, мы М. Максимовича давно считаем нашим литератором; он покорил нас малороссийскими песнями"[22].

Усе це було помічено і "на горі": успіх виданих ним у 1827 році "Малоросійських пісень" привернув увагу вищих чиновників. Так, 3 листопада 1827 року міністр народної освіти О.С.Шишков писав московському попечителю А.А.Писарєву: "Кандидат Московского университета Максимович доставил ко мне экземпляр изданных им малороссийских песен и вместе с тем уведомил, что он занимается составлением словаря. Мне очень приятно знать, что г. Максимович свободное от должности время употребляет на труды полезные для российской словесности. Посему я покорнейше прошу Ваше Превосходительство поблагодарить его от меня за присылку книги и предложить прислать мне на рассмотрение оконченную часть словаря"[23].

Як бачимо, Максимович зумів викликати прихильність навіть такого консерватора, як адмірал Шишков, що свідчило й про те, що українські студії в романтичному річищі не піддавалися в той час репресіям і навіть заохочувались як "труды полезные для российской словесности". При цьому виявився талант Максимовича перебувати одночасно в різних середовищах відмінних культурно, ідеологічно і соціально, що дало підстави Драгоманову назвати його "мішаною" людиною[24].

Популярність Максимовича в ботанічних колах зумовила його подальше входження в ширше літературне середовище. Знайомство з Пушкіним відкрило Максимовичу доступ у товариство найвідоміших і наймодніших російських авторів. Це проявилося в 1830 році, коли вчений-ботанік випустив у світ літературно-критичний альманах "Денница", де сам Пушкін умістив початок "Бориса Годунова". Серед інших авторів були Мерзляков, Веневітінов, князь Вяземський, Дельвіг, Хомяков, Баратинський, Язиков, Погодін, Ів.Кирєєвський, Сомов, княгиня З.Волконська та ін. Це був справді цвіт російської культури, до якого так раптово, але цілком заслужено увійшов і Максимович. У подальших життєвих перипетіях ці зв'язки дуже згодилися молодому вченому. У подібному оточенні Максимович опинився і ставши автором "Літературної газети" Дельвіга, у якій брали участь також Пушкін, Баратинський, Вяземський, Жуковський, князь Одоєвський та ін.

Дуже цікаве знайомство відбулося у Максимовича з молодим російським інтелектуалом О.Герценом. Дехто вважає, що Максимович навіть вплинув на автора "Былого и дум"[25]. У цьому творі Герцен писав, що на організований ним випускний бенкет з усіх викладачів було запрошено тільки М.Максимовича і М.Полєвого. Герцен називав магістерську дисертацію Максимовича "чудовим творінням" і рекомендував її прочитати. У липні 1833 року він

писав до М.Огарьова: "Я із самим лише Максимовичем залишаюся знайомий". Уже на допиті в 1834 році він визнав, що Максимович читав його рукописи[26].

Власне тут, очевидно, виявився талант Максимовича перебувати в різному оточенні: він спілкувався як з консервативним президентом Академії Наук, пізнішим міністром освіти С.С.Уваровим, так і з радикальними Герценом, Огарьовим і Станкевичем. Практика різноманітних інтелектуальних товариств стала в нагоді пізніше, коли у Києві він опинився в чужому для нього польськомовному середовищі. У цей же час Максимович, студіюючи словесність, дедалі більше зближався з слов'янофілами, а їхній "хрещений батько" С.Т. Аксаков був його добрим знайомим і навіть брав участь у третій книжці "Денниці" за 1834 рік[27].

Поступово інтереси Максимовича значно розширилися: назви його статей яскраво відбивають гуманітарні спрямування автора. У 1830 році з'явилися статті "Об участии Московского университета в просвещении России" та "Обозрение русской литературы за 1830 г.", наступного року виходить "антропологічна" стаття "О человеке", а в 1832 р. – "Речь о русском просвещении".

1834-й був переломним для Максимовича роком: виходить його третя фольклорна збірка "Украинские народные песни", а також новаторська студія "Голоса украинских песен", у якій відомий композитор О.Алябьєв поклав на ноти 25 наспівів українських пісень.

Новий науковий інтерес Максимовича був заманіфестований ним у 1830 році: "Словесность необходима для каждого. Словесность для науки то же, что образованность для ума, - каждая из них сама по себе недостаточна, надлежащее развитие одной требует необходимой помощи от другой; только вместе живут они полной жизнью"[28].

З цього часу у душі Максимовича розпочалася невидима, але відчутна боротьба між старим природничим інтересом і новим зацікавленням до слова. І якщо Максимович дуже органічно вписався в російські академічні структури, здобувши прихильність нового міністра освіти С.Уварова, так само можна його назвати людиною "пушкінської епохи" завдяки близькості молодого ботаніка-літератора до літературних кіл.

У 1834 році закінчується московський етап кар'єри Максимовича і розпочинається наступна сторінка в житті дослідника. Цей рік пов'язаний з глибокою внутрішньою кризою вченого, котра, як можна гадати, була викликана його перевтомою та особистими трагедіями. Знаємо ми тільки одне: Максимовичу було нестерпно

лишатися в Москві й служити в Університеті. Сам М. Максимович так пояснював свій стан: "Моя живая печаль о ней [матері. - Автор] обратилась для меня в томительную тоску по родине... Может быть я и перемог бы тоску, как перемогал я многое в душе; но назначение нового университета в Киеве повлекло меня туда неодолимою силою. Туда же согласился со мной переместиться и мой незабвенный земляк Гоголь"[29].

З листування М. Максимовича і М. Гоголя видно, як Київ так і Україна уцілому набувають містичного значення: вони здатні вилікувати стомленні на чужині душі і тіла двох друзів, виправити все на краще. Це виразно романтична візія пов'язана з баченням України у Гоголевих "Вечорах на хуторі поблизу Диканьки".

4 травня 1834 року Максимовича було призначено ординарним професором російської словесності в Університет св. Володимира і одночасно деканом першого відділення філософського факультету[30]. Це затвердження відбулося за поданням попечителя фон Брадке, який 6 червня 1834 року писав Максимовичу в Москву, прохаючи його взяти на себе тимчасові обов'язки з управління Університетом (до обрання ректора)[31]. 13 липня 1834 року - за два дні до церемонії відкриття Університету - Максимович уже був у Києві[32].

Отже, 1834 рік був справді переломним для Максимовича. Він припиняє кар'єру ботаніка і кардинально змінює спосіб життя. Ця переміна настільки раптова, що дуже важко її пояснити. Чому Максимович лишає елітну Москву і опиняється у провінційному Києві? Можна передбачити на це такі основні причини: 1) містичний, ірраціональний потяг до коренів, ностальгія за Батьківщиною, що в романтичному баченні світу було важливим чинником; 2) кар'єризм академічного вченого: бажання посісти провідне місце в новоутвореному Київському університеті. 1834 рік безсумнівно поділяє творчість Максимовича на дві відмінні сфери: досі провідною тематикою була природнича, після - майже виключно гуманітарна (етнографічна, мовознавча, літературна, історична, археологічна). Очевидно, якби Максимович не був призначений на кафедру російської словесності, він ніколи б не став символічним засновником новочасних українських студій, навіть з огляду на свої збірки українських пісень. Вони були лише його хобі, і могли так ним і лишитись. Те, що такий, як видається, закономірний статус Максимовича був "випадковістю", доводить те, що він ще в 1834 році розраховував посісти в Києві не кафедру гуманітарну, а "желал бы кафедру зоологии еще более, чем кафедру ботаники. Но если бы обе желанные кафедры заняты уже в Киеве, то я покорнейше

прошу определить меня хоть профессором физики, занятия которой я не оставлял совершенно й чувствую себя в силах в течение двух или трех семестров достичь необходимого совершенства", – писав він фон Брадке[33].

Очевидно, у можливість стати професійним словесником Максимович не вірив до останнього. Отже, його роль "батька українських студій" не була взята ним свідомо і радше була результатом кількох надзвичайних обставин. Поза сумнівом і те, що, аби перебрати статус "патріарха українознавства", Максимович мав стати професіоналом - академічним фахівцем, а не лишатись простим аматором. І лише призначення його на кафедру словесності надало йому необхідну професійну базу і слухацьку аудиторію[34].

Максимович пожертвував блискучою кар'єрою академічного ботаніка в аристократичній Москві заради примарної "київської старовини". Те ж саме зробив Тарас Шевченко, обравши непевну долю поета-пророка перед богемною діяльністю столичного маляра-ремісника. В обох випадках це був болючий вибір, більш або менш усвідомлений. Характерно, що в той час як Максимович у своїй "другій" долі став фундатором українського наукового дискурсу, Шевченко набув значення засновника української національно-політичної свідомості. Не дивно, що вони потоваришували. В обох випадках особливо важив процес "переродження", заміна одного покликання іншим - більш ефектним, але менш певним, "непрактичним"[35].

Наскільки ж був виправданий цей "непрактичний" крок Максимовича з погляду його світобачення? Чи був він підготовлений інтелектуальним розвитком особистості, а чи став просто "випадковим" дарунком (покаранням) долі, або й професійною некоректністю? Те, що уможливило таку інтелектуальну революцію, був романтичний дух, виражений у німецькій ідеалістичній філософії. О.Пріцак стверджує, що Максимович "у Москві попав у полон всеобіймаючих ідей Шеллінга ("об'єктивний розум"), що знаходили спільний знаменник для всіх наук"[36]. Відтак, розвиваючи ідеї Шеллінга і Франца Баадера, Максимович визнав історію як основну науку в цілій філософській системі і внаслідок цього почав вивчати історію та фольклорні джерела, оскільки саме в народних піснях персоніфікувалася суспільна свідомість ("дух" народу). Через це історія кожного народу для нього мала бути самостійною, без копіювання інших. У цьому світлі прояснюються причини фольклорних і словесних зацікавлень Максимовича, а значить, він був готовий до зміни свого покликання ботаніка.

Залучені до наукового вжитку джерела не підтверджують

особистого знайомства Максимовича з текстами Шеллінга та інших філософів-романтиків. Прослідковується лише опосередкований вплив філософської романтики - через професора Павлова і "всієї фаланги його послідовників, з якими був знайомий майже зо всіма"[37]. Перша зустріч Максимовича з М.Павловим відбулася в 1821 році, коли перший перейшов на фізико-математичне відділення. Юний студент був вражений і згадував: "Звездой сего отделения в университете заблестел тогда прибивший из-за границы профессор минералогии и сельского хозяйства Павлов"[38]. Відтепер Максимович міг дізнатися про натурфілософію Шеллінга. Лекціями Павлова захоплювався не лише він. Відомий геолог Г.Щуровський, звертаючись до Максимовича, писав про Павлова: що той "только что возвратился из чужих краев и всколебал весь университет своими лекциями о природе. Об этих блестящих лекциях, отличавшихся чрезвычайно изящным и логическим изложением, много было толков pro и contra. Но Вы первый поняли, что неотъемлемое достоинство их главным образом состояло в том живом и свежем воззрении на природу, какого до того времени не существовало в Московском университете"[39]. Отже, сучасники зазначають безумовний вплив Павлова на Максимовича. Крім Павлова, німецьку філософію поширював в університеті професор латинської філології і філософії І.І.Давидов. Його лекції від серпня 1823 року відвідував і Максимович, називаючи Давидова "оракулом".

Першою роботою Максимовича, що постала під впливом натурфілософії Шеллінга, був твір "О системе растительного царства" (1823), позначений водночас і впливом Павлова. Наступний твір – "Главные основания зоологии" (1824) - монографія, що привернула увагу зоологів і літераторів одночасно, - був випущений під опікою Павлова і сприяв їх дружбі. Результатами нового вчення були "Размышления о природе" (1833) і магістерська дисертація Максимовича "О системах растительного царства" (1827)[40].

Свою філософську візію Максимович подав у статті "Письмо о философии". Філософія, за ним, не є окрема наука, її стремлінням є пізнання внутрішнього значення та єдності предметів. А це значить, що філософія може бути в кожному творі, поезії, у житті. Філософом є той, хто зводить різні галузі знання до їхнього спільного початку і розвиває їх у системі. Звідси у Максимовича і жага будування систем. Оскільки кожна окрема наука повинна бути системною, остільки кожна наука має бути філософською наукою. Об'єктом дослідження філософії може бути будь-який предмет. Тому в межі філософії для нього входили всі науки - теологія,

психологія, математика, фізика, а "в наші часи головніші її питання зв'язані з наукою історії"[41]. Отож ми бачимо, що принаймні з 1833 року Максимович визрівав як історик.

Шеллінгіанство Максимовича прослідковується і в символічному трактуванні народної пісні як вираженні народного духу. Український дух, не знаходячи ще в собі самому особливих форм для повного вияву почуття, що зароджується в його глибині, мимоволі звертався до природи, з якою він через своє дитинство ще приятелює і в її предметах бачить, відчуває щось подібне до себе.

З такими світоглядними настановами Максимович підійшов до свого рубіжного 1834 року. Лишаючись за способом діяльності ще ботаніком, усередині - інтелектуально і психологічно, - він був готовий змінити фах, перетворитись на гуманітарія. Відтак, якщо переїзд до Києва формально був випадком, залежав від зовнішніх обставин, то внутрішньо він готувався Максимовичем уже довгий час протягом його московських студій та літературно-критичної діяльності[42].

Обіймаючи посаду ректора, Максимович був зобов'язаний нести на собі основний тягар як по влаштуванню та господарській діяльності університету, так і по нагляду за навчальними закладами Київського учбового округу. Три рази на тиждень він збирав Раду університету, три рази на тиждень проходили засідання Правління Київського учбового округу. Все це виснажило вченого, підірвало його здоров'я. Перед ним постала делема: викладання своєї дисципліни чи ректорство. Згодом він сам згадував: "Я видел ясно, что мне надо было или оставить преподавание, или сложить с себя ректорство, которому конца не мог я выждать, ибо был ректором не на срок избранным. В три полугодия, все, для чего нужен был я как ректор, и что зависело от меня, было уже сделано, и университет был уже на ходу; а в науке моей чем дальше в лес, тем больше дров, а надо было в ней, почти на каждом шагу, пролагать себе новые пути"[43].

Максимович вирішив ситуацію на користь педагогічної діяльності: "При наступившей на меня болезни, в один прекрасный вечер, подал я попечителю прошение об увольнении меня, за болезнию, от должности ректора; и 11 декабря 1835 года последовало на то Высочайшее соизволение"[44].

Одержавши відставку Михайло Олександрович виступив на Раді університету з прощальною ректорською промовою, яка багато у чому підводила підсумок його попереднього життя. Він, зокрема, сказав: "Каково бы ни было ещё мое служебное поприще, но я, конечно, никогда уже не мог бы сказать себе ничего лучшего,

как то, что я был первым ректором университета Св. Владимира"[45]. Подякувавши колегам за підтримку та розуміння його діянь, вибачившись за помилки він підсумував: "Я думаю, что все личное, частное, особенное, не теряя своей самобытности, должно согласоваться с общим законом необходимости: и в оправдание моего управления скажу, что я старался соблюдать пользу и достоинство нашего университета"[46].

Залишивши посаду ректора, Максимович, на прохання новообраного голови університетської корпорації К. Неволіна, погодився на виборну посаду декана першого відділення філософського факультету на один рік, в якій і був затверджений Міністром народної освіти 12 серпня 1837 року[47]. Але у 1838 році його самопочуття значно погіршилося. "...В 1839 году я с трудом уже передвигал ноги, и левым глазом мог читать уже не в очки, а в увеличительное стекло. С половины того года лекции преподавал я уже в квартире моей, где производились и все экзамены, в которых мне надо было участвовать"[48] -, так він характеризував свій стан. Під кінець 1840 року ситуація погіршилася, що і змусило 36-річного професора вийти на пенсію та пересилитися у свій маєток Михайлову Гору неподалік від Золотоноші.

Сільське повітря цілюще подіяло на його здоров'я: втома поступово зникала, самопочуття покращилося. Ці позитивні зрушення зробили можливим повернення до викладацької роботи. У серпні 1843 року він знову з'являється в Києві, прийнявши запрошення попечителя Київського учбового округу, та відновлює читання лекцій в Університеті як сторонній викладач. Це повернення, що закінчилося у липні 1845 року з призначенням викладачем російської літератури О. Селіна, стало останнім епізодом його викладацької діяльності[49].

Під час останнього перебування на державній службі Максимович став свідком і активним учасником відкриття восени 1843 року при Київському генерал-губернаторі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Барону Шодуару було доручено запросити в якості дійсних членів комісії М. Максимовича, М. Іванішева та В. Домбровського. Ця комісія замінила Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей та історичне товариство, яке планували відкрити з ініціативи Максимовича, в Києві ще 1841 року. Учений брав саму активну участь у розробці "Акту" про заснування комісії та вироблення її організаційної структури[50]. За його редакцією було видано 1-й відділ 1-го тому "Памятников...", куди увійшли "Памятники Луцкого Крестовоздвиженского братства". Слід зазначити, що для успішного здійснення видання Максимович займався

архівними пошуками, здійснював впорядкування справ губернського архіву.

Але звільнення з Університету змусило Максимовича знову повернутися до Михайлової Гори, яка стане його "резиденцією" на все подальше життя. Ось як у своїй "Бубновской сотне" він описав її: "Прямо против того места, где Рось поворачивает к Днепру, на нашей стороне его, над селом Прохоровкою, выдалась моя Михайлова-Гора, с которой так далеко видно во все стороны. Сколько разнообразных картин сливается тут в одну полную, живую панораму; и как хорошо отсюда поглядеть на простор и красоту Божьего мира!.. Целую половину кругозора моего обнял собою Днепр, сверкая мне на шестидесяти верстах своего течения. Прекрасен Днепр – и в сияние дневном, когда на его светлых водах забелеются полные паруса, ныряя в зелени прибережных деревьев – и в сумерке ночном, когда на его стемневших берегах засветятся огни, и мимо их проходят огни на плывущих плотах. Прекрасен вид Заднепровья – с широкими раздолами его темных, лесистых лугов, разлегшихся на полдень от Роси, под синеющими полосами возвышенностей Корсунских и Мошенских – с его величавою, нарядною возвышенностью Роденскою, белеющего в конце своем городом Каневом – и с выходящею из-за Канева отраслию Трехтемировских гор. Но еще ненаглядние для меня вид Побережья, на котором, как на разосланном ковре, беспечно раскинулись наши сёла. Там улеглась бездна зелени, в лугах и лесах, сплетаясь бесчисленными очерками и оттенками в одну ткань с струями и зыбами бледножелтых песков, поднимающихся холмами на север. А на восток от меня потянулась набережная степь, с рассеянными по ней лесами, садиками и хуторами, и этими таинственными могилами, без которых и степь не степь на Украине"[51].

У цій мальовничій місцевості, так поетично ним описаній, на горі, що височіла напроти літописного Родня, разом із єдиною рідною сестрою поселився колишній природознавець, а тепер вже історик. Невелика садиба заснована і облаштована ним, пенсія 762 рублі, батько, що доживав у боргах свій вік у Прохорівці, ось і все, що він мав.

Усе подальше (позауніверситетське) життя Максимовича, так само як і його зв'язки з університетом в цей період, на жаль, ще не стало об'єктом наукового дослідження. Тому при допомозі листування Михайла Олексійовича з О. Бодянським та П. Лебединцевим спробуємо окреслити цей відрізок у найзагальніших рисах, з надією на появу в ближній перспективі фундаментальних праць на цю тему з всебічним аналізом зазначеного періоду його життя та

творчого шляху.

У 1847 році на запрошення Київського губернатора І. Фундуклея вчений на деякий час переїздить до Києва і редагує спочатку "Обозрение Киева", потім "Обозрение могил, валов и городищ в Киевской губернии". Наступного року він знову повертається під Прохорівну у свій маєток і продовжує заняття українською минувшиною. Року 1849 він працює вже в архівах Москви, видає останню книгу "Киевлянина" (1850) і разом з Миколою Гоголем повертається в Україну, маючи намір прибути до Москви наступного року. Але хвороба примушує його змінити плани. Стан депресії поглибився після заміжжя сестри, що проводила у догляду за ним більшу частину свого життя.

За порадою дядька у 1853 році Максимович одружується. Життя почало поступово налагоджуватись, апатія розвіялась. Він відновлює свою наукову діяльність і в тогочасних журналах знову починають з'являтися його статті. Вже наприкінці 1857 року він разом із дружиною з'явився в Москві і очолив редакцію "Русской Беседы", що була заснована в 1856 році. Проте редакторська діяльність продовжилась лише півроку. Потім була робота над редагуванням зібранням творів Івана Кірєєвського та видання "Украинца", збірника подібного "Киевлянину".

І знову Максимовича тягне додому, в Україну. В 1859 році він повертається на свою Михайлову Гору, де його чекали невирішенні побутові проблеми, безгрошів'я. Господарство розвалювалося, ставало нерентабельним, пенсії на життя сім'ї не вистачало. Згодом з'являться двоє дітей, що часто хворіли, отже потребували належного медичного догляду, виховання та навчання. Кредитори постійно нагадували про себе. Хоч якось триматися "на плаву" допомагало перевидання "Книги Наума" та гонорари від журнальних статей. Найбільшу радість приносив син Олексійко на якого Максимович покладав всі надії та сподівання.

Хвороби та безгрошів'я, за влучним виразом О. Грушевського, – два найчастіші гості, що відвідували Максимовича на Михайловій Горі[52]. Листи до Петра Лебидинцева дозволяють відтворити його загальний стан через призму самоаналізу. Наведемо лише деякі витяги з них: "Мне очень тяжело оставаться здесь на безлюдьи и в тесной хатке; но что же делать, когда не везет фортуна в Киеве... И безденежье, и нездоровье не пускают меня отсюда. Мой ревматизм левого плеча очень усилился, на всю руку, кидаясь не редко на голову и глаза, и это под час пугает меня не мало..."[53], "хуторское житье мое с каждой зимой становиться все хуже и тяжелее"[54].

Науковець все частіше схилявся до думки, що побут на хуторі

"пора бы уже на старости заменить городским жильем"[55]. Але можливості здійснити заплановане були мінімальні "и рад бы совсем возвратиться в Киев, да не приберу к тому способу. На седьмом десятке лет, с хилым здоровьем трудно уж вступить в обязательную службу, хоть бы то была и в комиссии временной, - да именно в ней-то и тяжело было бы, - ибо наигорший из деспотизмов есть деспотизм приятельский...."[56].

І коли йому все-таки вдалося провести дві зими в Києві результати виявляються гіршими від сподівань. У листі від 5 жовтня 1867 року відправленого з Михайлової Гори читаємо: "Опыт двух зимовок в Киеве показал, что на третью уже зиму не по силам и не по летам отваживаться мне без готовой на то деньги!..."[57]. Підсумовуючи етапи свого митарства, за рік до смерті він пише: "Тринадцатый год уже как маюсь я между Киевом и своею Горою, словно заржавелый маятник закоптелых стенных часов с зозулею!... Поневоле встоскуешся, засмутишся, - особенно сидячи безвыходно в четырех стенах, иногда целые дни, в зимнее время, в длинные ночи."[58].

З листа до московського кореспондента Осипа Бодянського дізнаємося: "...как уже опостыло мне сидеть на пустынной горе своей, хоть живописной, сидеть в безлюдьи и безкнижьи, с чувством потребности работать, и не иметь к тому ни поприща ни способов. Это неудовлетворенное стремление крушит меня, но я не могу сладить с ним и угомонить его, и с каждой весной оно пробуждается с новою силою"[59]. У такі тяжкі хвилини єдиною розрадою для нього були книги, листування та наукові заняття. "За книгами и письмами забываю немощность" – напише він своєму побратиму.

В останнє десятиліття життя результати наукової діяльності Максимовича друкувалися переважно на сторінках "Киевских епархиальных ведомостей". Причиною тому стала особиста дружба з редактором цього видання протоієреєм Петром Лебединцевим, що сам успішно працював над київською стариною, яка стала одним з головних об'єктів наукових інтересів Максимовича у цей період.

У 60-х роках XIX століття Михайло Олександрович посилено займався археологічними дослідженнями. Він розглядав археологію як складову частину історичної науки, як важливе її доповнення. Вчений цікавився майбутнім археології: "Дойдет ли наша наука о древностях до того, чтобы по этим стрелам могла она угадывать воевавшие ими народы и век войны, подобно тому, как испытатель природы по одному ископаемому зубу определяет

целое животное и период его бытия на Земле"[60].

З початком земської реформи Максимовича вибрали гласним Золотонішського уїзного земства. Новий гласний вважав, що земство стане "стоокой громадой" во имя "чесности и правдивости"[61]. Він вірив у можливість покращення життя в майбутній перспективі: "Родители будут видеть своих детей умными и счастливыми"[62].

Михайло Максимович ніколи не входив до українських гуртків, виступаючи лише їх натхненником. Фактично він протягом усієї своєї діяльності займався лише науковими студіями. Але з появою в 60-х роках "хлопоманів" і організацією "громад", коли нарешті спрацювали соціальні ресурси Правобережжя і український рух вступив у нову фазу свого розвитку, Максимович, на той час призабутий російською спільнотою, став хрещеним батьком цього нового етапу. Принаймні, саме представники цього покоління – В. Антонович, П. Житецький, В. Науменко та інші – почали активно маніфестувати зв'язок Максимовича з українським народництвом, а також зайнялись виданням (досі найповнішим) "Собрания сочинений" свого натхненника у 3-х томах (К. 1876 -1880).

За свою службову діяльність Максимович був нагороджений орденом св. Володимира IV ступеня. Визнанням наукових та громадських заслуг Максимовича стало обрання його дійсним членом: Імператорського Московського товариства дослідників природи (1829), Московського товариства любителів російської словесності (1833), Російського товариства любителів садівництва (1834), Російського товариства історії та старожитностей російських (1834), Комітету з розшуку і збереження старожитностей у м. Києві (1835), Одеського товариства історії та старожитностей (1839), комітетів акліматизації тварин і рослин при Московському товаристві сільського господарства (1858), Московського археологічного товариства (1865). Крім того він був обраний дійсним членом Імператорського товариства шанувальників природознавства, антропології і етнографії (1870) та членом Полтавського губернського статистичного комітету, Київської Духовної Академії і Університету св. Володимира (1869). У честь 50-літнього ювілею літературної та наукової діяльності Михайло Олександрович був обраний Університетом св. Володимира доктором слов'яно-руської філології, а також почесним членом Київського товариства дослідників природи, Московського та Новоросійського університетів.

6 вересня (за ст.ст.) 1871 року з ініціативи історико – філологічного факультету Університету св. Володимира у Києві святкували 50-літній ювілей літературної та наукової діяльності М. О. Мак-

симовича. Для нього це було найбільше прижиттєве вшанування. У святкуванні виявлялася не лише данина поваги до ювіляра, а і вбачалась необхідність "возобновить и крепче поддержать непрерывную духовную связь с прошлым, потребности, которая начинает живо чувствоваться и сознаваться в совершенном обществе, после недавних и еще далеко не исчезнувших увлечений и отрицательного отношения ко всему прожитому – хорошему и дурному - сплошь да рядом"[63].

Помер Максимович 10 листопада (за ст.ст.) 1873 року на своєму хуторі Михайлова Гора, де і похований.

***

Аналізуючи роль Михайла Максимовича в українській історіографії XIX – XX ст. Дмитро Багалій слушно зазначав: "Его научная деятельность отличалась по преимуществу критическим и библиографическим характером. На его долю выпала трудная и неблагодарная задача очищать источники малороссийской истории (преимущественно летописные) и основаные на них труды от заблуждений, ошибок и искажений. Он расчищал почву для будущих трудов, создавал, по его собственным словам, кирпичи для будущего здания южнорусской истории; исследования, статьи и заметки его относились ко все отделам и периодам"[64].

На початку своєї діяльності в царині української історії у передмові до книги "Малороссийские песни...", виданій у Москві 1827 року, М. Максимович так визначив їх місце як історичного джерела: "В сем отношении большое внимание заслуживают памятники, в коих полнее выражалось - бы народность: это суть песни – где звучит душа, движимая чувством, и сказки – где отсвечивается фантазия народная. В них часто видим баснословия, поверья, обычаи, нравы и нередко события действительные, кои в других памятниках не сохранились..."[65] Дещо нижче автор досить рельєфно формулює свої історичні постулати. Пісні, на думку Максимовича, яскравий приклад того, як "дух, не находя еще в себе самом особенных форм для полного выражения его в глубине зарождающихся чувств, невольно обращается к природе, с которою он, по своему младенчеству, еще дружен, и в ее предметах видит, чувствует подобие свое гораздо явственнее и вернее. Посему-то находите столь частые сравнения с окружающею безукрашенною природою – столь частые беседы с буйным ветром, дробным дождем, черными тучами. Унылая, вещая зозуля, одинокий явор, плакучие ивы и гибкие лозы, печальная калина, крещатый барвинок – сии эмблемы отдельных состояний духа невольно ему напо-

минают его самого, и он выражается ими как бы потому, что не может иначе…"[66].

Заохочений до подальшої роботи над збирання та виданням українського фольклору успіхом першого видання українських пісень, Максимович продовжив дослідження у цьому напрямку й 1834 року підготував друге видання свого збірника, але тепер уже під назвою "Украинские народные песни". У передмові до видання він знову підкреслив значення пісень і дум як історичних джерел: "Это надгробные памятники и вместе живые свидетели отжитой старины. Другие народы в память важных происшествий своих чеканят медали, по которым история часто разгадывает минувшее; события казацкой жизни отливались в звонкие песни, и потому они должны составить самую верную и вразумительную летопись для нового бытописателя Малороссии"[67].

Сама схема українського історичного процесу ним змальована досить поетично і образно: "Возникшая подобно комете, Малороссия долго тревожила своих соседей, долго перепадала с одной стороны на другую и была только обуреваема бедствиями и беспокойствами, которые не дали развития духу народному и произвели только внутренние волнение. Массу ее составили не одни племена славянские, но и другие европейцы, а еще более, кажется, азиатцы. Недовольство и отчасти угнетение свели их в одно место, а желание хотя скудной независимости, мстительная жажда набегов и какое-то рыцарство сдружили их. Отвага в набегах, буйная забывчивость в веселье и беспечная лень в мире – это черты диких азиатов, жителей Кавказа, которых невольно вспомните и теперь, глядя на малороссиянина в его костюме, с его привычками. Таким образом, коренное племя получило совсем отличный характер, облагороженный и возвышенный Богданом Хмельницким"[68].

Зазначивши, що властивості корінного населення найбільше збереглися серед українського жіноцтва, учений намагався зрозуміти, наскільки це можливо було здійснити на рівні науки початку XIX століття, його своєрідність. Він вважав, що "скоропостижное соединение трех первоначальных образов жизни – некогда наездничеcкой, буйной, беззаботной с ленивым однообразием и скудностью жизни пастушескою и оседлостью земледельческой – вот что составляет потом особенность Малороссиян, заметную еще и доныне, по причине малолюдности"[69].

Таким чином, у передмовах Максимовича до пісенних збірників викладена його власна практична програма досліджень у галузі української історії: відчуваються пошуки ним визначальних методологічних засад, адже робилися перші спроби уявити за-

гальну картину історичного розвитку українського суспільства.

Українська історія була для Максимовича зручною формою викладення своїх поглядів і на більш широке коло питань. Починаючи з київського періоду творчості, заняття історією стало основним. Фольклор та лінгвістика почали відігравати в його дослідженнях все більше допоміжну роль, а ботаніку він майже повністю призабув. Максимович так писав про цей зріз своєї діяльності: "В Москве мое главное дело было естествознание, которому неразлучною спутницею и верною неизменною помощницей была философия, а в Киеве я предан был Словесности, развевавшийся у меня под господством Истории, которая под конец взяла верх"[70].

Під час відвідин у 1837 році Києва міністром народної освіти С.Уваровим був проведений урочистий університетський акт, у присутності можновладця, на якому Максимович виступив з промовою "Об участии и значении Киева в общей жизни России". Промова про Київ була початком праці колишнього природознавця над київською стариною та історією Південної Русі. З цього часу історичні студії Максимовича стають більш конкретними, професійнішими, зберігаючи при цьому зв'язок з роботами над словесністю. Впродовж своєї багаторічної наукової діяльності Максимович висловлював свої судження стосовно всіх питань історії України, починаючи з найдавніших часів і до сучасної йому епохи.

Важливою проблемою, що цікавила Михайла Олександровича була історія Давньоруської держави. Вчений почав розробку цього питання дослідженням "Откуда идет Русская земля, по сказаниям русским" (1837). Наступними були "О происхождении варяго-русов" (1841); "О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и о населении её новопришлым народом" (1857); "О древней епархии Переяславской" (1858) і т.д.

Питання історії Давньоруської держави йому були цікавими в зв'язку з так званою норманською проблемою. Багато в чому сприяла зростанню інтересу до цієї теми також праця М. Погодіна "Происхождение Руси" (1825), де відзначалась політична актуальність цієї проблеми, висувалися та обгрунтовувалися декілька сумнівних гіпотез. Робота Максимовича "Откуда идет Русская земля..." була прямою відповіддю і навіть викликом російському історику. Зав'язалася дискусія, головним чином на сторінках "Москвитянина". Максимович розвивав тезу про автохтоність східних слов'ян, їх господарську (переважно землеробську) діяльність, що ставила їх на вищий щабель розвитку від завойовників. Щодо питань виникнення державних форм життя, закликання варягів, то положення Максимовича зводилися в основному до заперечення

факту запрошення варягів та їх позитивної ролі в історії Русі. Варто зазначити, що питання історії в цій роботі розроблялися у зв'язку з історією словесності.

Багато цікавих спостережень і оригінальних думок стосовно давньої історії слов'ян загалом, і українців зокрема, їх мови, культури, періодизації цієї історії зустрічаємо в дослідженні "История древней русской словесности" (К. 1839). Максимович був переконаний, що "в Новгороде и в Южной Руси до конца XII века Русью или Русскою землей собственно назывались только Киевская земля или Украина"[71]. Він виступив проти російської великодержавної історіографії, яка розглядала українську історію лише як ділянку загальноросійського історичного процесу, заперечувала автохтоність українців Наддніпрянщини (які, мовляв, прийшли сюди з Прикарпаття, коли росіяни після навали монголо-татар перекочували на Північний Схід). Цю тезу Максимович кваліфікував як антинаукову.

Спираючись на науковий аналіз джерел, він доводив, що Русь – Україна – пряма спадкоємиця давньої, Київської Русі. У своїх відомих "Филологических письмах к М. П. Погодину" (1859) він писав: "ты, неизвестно почему, выводишь нас, Малороссиян, из Карпатских гор, после нашествия Татарского, тогда как мы и прадеды наши всегда думали и говорили, что мы жили здесь, по обе стороны Днепра, с незапамятных времен, с предковеку!"[72] Розвиваючи свою думку далі він стверджує, що "...у нас в Киеве началась и от нас разошлась во все концы русского мира, жизнь, насажденная святым Просветителем Руси – Владимиром"[73]. І далі: "Мы, малороссияне, остались по прежнему в своей Киевской стороне, в своих стародавних городах и селах, с своими преданиями и обычаями, - мы остались на корню, с которого не сильны были сорвать нас ни какие вихри и бури, ниже гроза Батыева... И как в древнее время, мы и наша земля назывались собственно Русью и Руською землею"[74].

Історію Київської Русі Максимович досліджував також у статтях історико-географічних та історико-топографічних. Майже всі вони зібрані та опубліковані у другому томі "Собрания сочинений М. А. Максимовича" (К. 1877). Присвячені ці розвідки частіше всього давньому Києву ("Об участии и значении Киева в общей жизни России" (1837), "Очерк Киева" (1847), "Топографические заметки киевлянина" (1841), "Объяснительные параграфы о Киеве" (1869), "Обозрение старого Киева" (1840).

У статті "Обозрение старого Киева" він не тільки вказує на місцезнаходження давніх слов'янських святинь Києва, але і про-

слідковує історичний шлях кожного з цих місць в різні епохи існування Києва до XIX ст. включно. Йому одному з перших належить припущення, яке потім підтвердилося, що київський замок знаходився на горі Кіселівці.

Підібраний дослідником найрізноманітніший матеріал являє собою цільну історію, присвячену долям окремих урочищ "О Киевском Синопсисе и некоторых урочищах древнего Киева, упоминаемых в описании Закревского" (1871), стародавніх будинків, церков, монастирів "О построении и освящении Киевской церкви св. Георгия" (1850), "О мести Киевской церкви св. Андрея" (1866), "О времени основания Киево-Софийского собора" (1867).

Отже, для робіт Максимовича з Давньоруської історії характерний, за його власним визначенням, історико-топографічний ухил і носили вони переважно довідковий характер.

Час після татарської навали і до XVIII ст. розглядався визначним українцем як "средний период"[75] історії українського народу. При цьому слід пам'ятати, що Максимович розробив досить детальну періодизацію історії слов'янської словесності. Саме нею користувався він і для окреслення окремих періодів української історії. Загальна схема історичного процесу, яку використовував Максимович, після певної реконструкції має такий вигляд: після1240 року – "Киевское княжество 80 лет пренадлежало власти татарской", потім "с нашествием Гедемина на Киев в 1320 году" українські землі на протязі 249 років "составляли принадлежность в часть государства Литовского"[76]. Навіть під владою литовських князів для України продовжувалося небезпечне життя і безперервна боротьба з татарами, а українські землі "засевались костями и поливались кровью". Наслідком такого життя "для земледельчиского народа Украины было не только образование казацкой Запорожской Сечи в отпор Крымской Орде, но и развитие в целом народе украинского казачества, как особого войскового состояния"[77].

Погляди Максимовича на проблеми українсько-литовських взаємин та історією Великого князівства Литовського викладені в роботах: "Нечто о земле Киевской" (1864), "Заметки о земле Волынской" (1864), "Память о киевском воеводе Григории Хоткевиче" (1868), "Письма о князьях Острожских" (1866), "Литовский замок в Киеве" (1871), та інших, що публіковані в першому та другому томах "Собрания сочинений М. А. Максимовича" (К. 1876-1877).

Найважливішою проблемою "середнього періоду" для Максимовича було питання входження України до складу Великого

князівства Литовського. Раніше була поширена концепція про позитивне значення для українського народу литовського володарювання. Михайло Олександрович, критично аналізуючи факти, відзначав позитивний бік "литовско-русского мира" констатуючи, що в "продолжении литовского периода Украина оставалась Киевским княжеством полтораста лет – до кончины своего последнего удельного князя Симеона Александровича или Олельковича..."[78]. І як наслідок цього "отдаленная от Поляков земля Киевская была для них недоступною и в ней могли распоряжаться только Русин да Литвин"[79]. Але одночасно він обстоював тезу, що входження України було результатом "нашествия Гедымина на Киев"[80]. У подальшому деякі твердження і погляди Максимовича стосовно цього періоду будуть переглядатися, а питання українсько-литовських стосунків залишиться однією з дискусійних проблем історіографії.

Виходячи із загального бачення історичної долі українського народу "Максимович розробляв – вперше в історіографії – свою концепцію історії українського козацтва"[81], водночас ведучи полеміку з російськими та польськими істориками. Особливо з першими - прибічниками так званої етнографічної теорії походження козацтва, за якою козацтво не мало відношення до українського (так і російського народу), становлячи окрему етнографічну групу, що утворилась як результат змішування стародавніх русичів з тюркськими степовими племенами.

Студії над проблемами козацтва він розпочав на початку 40-х років і здійснював їх до середини 60-х років XIX ст. Свої головні думки і висновки про походження українського козацтва, його становлення і розвиток , склад і особливості, про козацтво низове – запорізьке і козацтво "на волості" (на Наддніпрянщині), про роль козацтва у суспільному і державному житті України XVI-XVIII століть історик виклав у працях: "Филологические письма к М. П. Погодину" (1856), "Ответные письма М. П. Погодину" (1857), "Бубновская сотня" (1848), "Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого" (1856), "О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке" (1857), "Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном" (1843), "Письма о Богдане Хмельницком" (1859-1860), "Воспоминания о Богдане Хмельницком" (1857), "Исторические письма о казаках приднепровских" (1863-1865), "Заметка о казацких гетманах" (1859) та ін.

У цих працях М. Максимович повністю спростував положення "етнографічної теорії" походження козацтва, як окремої етногра-

фічної групи. Він ствердив думку, що козацтво – категорія історична і соціальна, є частиною українського народу, а розвиток його відбувався з народного елементу. Дискутуючи з М. Погодіним він запевняв: "Казаки не иные кто, как Украинцы, даже и при той догадке или мечте моей что первым началом нашего казачества были древние Тмутараканцы, по прекращении их княжества (а слово казак было и в языке Половецком). Что же касается до составлении нового племени Казацкого из Торков и Волынских Малороссиян, то я этого никак не понимаю и не провижу. К чему и как тут именно Волынцы, и что за новое племя Казацкое?.. Казачество было звание, сословие, а не племя"[82].

В "Ответных письмах М. П. Погодину" український історик розвинув та поглибив свою думку, вніс цілий ряд узагальнень. З урахуванням теоретичної значимості наведемо головну її частину: "Ты придумал было для Малороссии после-батыевской какое-то особое казацкое племя, новосоставленное тобою из Волынян и Торков!! Но [...] наше южнорусское казачество не есть особое племя. Скажу определительнее. В Украине обоих сторон Днепра казачество развилось с XVI веком, как особое сословие малороссийского народа, среди прочих сословий, т.е., духовенства, шляхетства, мещанства, поспольства. На Запорожьи (бывшем до Татар землею половецкою) казачество велось и прежде XVI века, до 1775 года, как особое войсковое товарищество, состоявшее преимущественно и собственно из Украинцев, как об этом свидетельствуют – их язык по наречию украинскому, - их безусловная непреклонная приверженность к православной восточной вере, название куреней Запорожской Сечи по именам украинских мест, - личный состав Низового Запорожского товарищества преимущественно из выходцев украинских (хотя бывали там выходцы и галицкие, волынские, польские, московские, волошские и другие); наконец, всегдашнее признание Украины у Запорожцев – их отчизною...[...] Таким образом всякое мнение или предложении о нашем казачестве, несходное и разладное с историческою о нем достоверностью, будет напрасно и неверно; и только то положение о начале сего казачества может быть подходящим к делу, по которому первым началом казачества сего будут признаны Украинцы"[83].

Максимович розглядав виникнення козацтва як народний рух: "Внешние набеги татар и внутренние угнетение от Литвы и Польши в оное время общего хаоса служило поводом к составлению казачества за порогами Днепровскими... Запорожье было гнездом, где родилась дружная, отважная, холостая ватага вольных казаков, плодились без матери, ибо для нея была Сечь-мати, а Великий Луг

– батько. Казаков сводила и дружила жажда воли, мести, битвы, добычи, и всякий выходец, кто б он не был, мог сделаться их братом товарищем, только бы, принеся с собой боевую отвагу, он принял Греческую веру и язык их"[84].

На його думку козацтво запорізьке, "разливаясь с XVI века по Южной Руси произвело в ней обновление целой жизни народной, разлило по ней козацкий дух свой". Коли ж козацтво увійшло в систему Західної Русі, польської влади за Стефана Баторія, воно стало зерном народної української самобутності. Козацьке життя, поширюючись в Україні, проникло в родинний побут в її суспільні цілі, що стосувались віри і народної самобутності. Козацтво, "блюдя свою… волю, свою честь и славу, блюло с тем вместе и общественную жизнь Украины, веру и волю народную"[85]. Козацтво змінило дух народний: поезія також відчула козацький вплив.

Максимович запропонував періодизацію козацького руху в Україні з огляду на "народний рух" і "самобутність". У І-му періоді, на його думку, козацтво окремо народилося в Запорожжі, "в полном разливе своей глубокой, буйной воли, но с условием греческой веры". Воно зберігало віру, ворожнечу на поган, ростило волю: в буйні відвазі, гульбі і безтурботності.

Період ІІ-й. З XVI ст. козацтво перетворюється на козацтво-рицарство народне; з поняттям честі і слави з'єднується воля козацька. Поступово відокремлюючись від Запоріжжя і розливаючись по Україні, козацтво ставало більш осілим і переходило до воєнно-цивільного побуту – від часів Баторія. З цього часу починається козацька поезія, а козацтво набуло характеру особистості. При Баторії Україна одержала окремішість від Литовського князівства.

В періоді ІІІ-му унія потрясла віру і народне життя: тут і нова боротьба з поляками за віру і самобутність, яка досягла героїчного ступеню. В цьому періоді Україна досягає самобутності.

В VI-му періоді відбулося об'єднання України з Москвою і таким чином "обстоятельства остановили развитие самобытное Украины на всем ходу": лише короткий термін Україна насолоджувалася самобутністю і "поступила в общую жизнь России"[86].

Помітно, як Максимович сумує над втратою самобутності в межах Російської держави. Самобутність для нього означає політичну і культурну боротьбу за окремішість, кінцевим результатом якої виступає власна політична організація (державність). Саме в стані самобутності якнайповніше розкривається "народний рух", який виражається передовсім в народній (усній) поезії.

З поміж діячів першої половини XVII ст. найбільше уваги

дослідник присвячує П. Сагайдачному. Свій погляд на постать козацького гетьмана він виклав у двох статтях "Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном" (1843) і "Сказание о гетмане Петре Сагайдачном" (1850). Характеризуючи значення Сагайдачного для історії України він наголошує: "Если победоносная сила Богданова была мечом, освободившим Украину от польского ига, то могучее непобедимое мужество Сагайдачного служило хранительным щитом православной Киевской Руси..."[87], і далі: "Он был неизбежною, неотразимою грозою для татар и турок, которых громил непрестанно на море и на суше"[88]. Навіть поляки, зважаючи на військові подвиги, поважали запорозького гетьмана "который с могучим, суровым мужеством героя соединял и доблести отличного гражданина. Сагайдачный для своего утесненного народа и гонимого православия сделал все, что только можно было сделать при Жишмонде III-м, не подымая оружия на Польшу; и не даром называется он в летописях великим защитником православья"[89].

Велику увагу Максимович приділив питанню про роль козацтва в історії України, передусім в народних рухах і повстаннях. На його думку козацькі повстання проти Речі Посполитої мали релігійний характер: "Для поляков, все казацкие войны с ними, и Хмельницкого, и прежних гетманов, были "бунты казацкие", а для нас, Малороссиян, то были крестовые походы за веру и свободу святорусской Киевской Земли"[90].

Не присвячуючи Берестейській церковній унії жодної окремої статті, вчений у своїх роботах вважав її запровадження образливим і ненависним для всіх станів українського суспільства, що в кінцевому результаті привело до повстань і воєн проти Польщі. "...Польское стремление поработить себе равных, и жестокое насилие православной веры в Киевской земле от польского католичества и от изобретенной церковной унии, – на його думку, – произвели ту двухвековую междоусобицу польскокозацкую, которая прекратилась только с концом Запорожья (1775), казацкой Украины (1782) и королевства Польского (1795)"[91].

Особливо цінними є його думки про роль Запорізької Січі, як зародку козацької державності, навіть з огляду на романтичне трактування козацтва як буйного товариства вільнодумних вояків та порівняння його підходів проти турків і татар з хрестовими. У своїх "Письмах о Богдане Хмельницком" Максимович першим показав роль козацтва і, зокрема, козацької старшини в повстанні 1648-1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького, обґрунтував

особистості великого гетьмана, спростував поширену на той час думку, нібито керівник козацького повстання розпочав його у відповідь на особисті образи з боку польської шляхти. Крім того, опрацювавши велику кількість джерел, Максимович дав картину військово-територіального устрою козацької України доби Хмельниччини, "тим самим започаткував вивчення проблеми розвитку козацької державності – Гетьманщини"[92].

Козацька тематика була однією з основних у творчості Максимовича. Історик досліджував проблеми виникнення козацтва, питання про перших його гетьманів, історичну роль Сагайдачного та Хмельницького, зв'язок запорожців з гайдамаками та їх роль у Коліївщині, заклавши своїми працями серйозний фундамент для подальших наукових дослідів у цій царині. Під впливом Максимовича Володимир Антонович продовжив дальше вивчення проблем козацтва, змінюючи й уточнюючи свої погляди на генезу козацтва. У праці "Про козацькі часи на Україні" він зрештою дав цілісну картину історичного шляху української козаччини. На початку XX ст. Михайло Грушевський у своїх працях: "История украинского народа" та у VII томі "Історії України - Руси" синтезував погляди Максимовича і Антоновича, які розглядали козацтво як органічне явище суспільного життя України, розвинув і поглибив ці погляди, спираючись на нові історичні джерела. За Грушевським українське козацтво, будучи виразником національних інтересів народу і носієм державності, стає суб'єктом історії з XVII ст. Ці погляди стали загальноприйнятими в сучасній історичній науці.

У листах польському історику М. Грабовському "О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке" Максимович детально проаналізував усю передісторію визвольної війни, вказав на необґрунтованість тверджень польських істориків про начебто прогресивну роль Польщі по відношенню до колонізованого півдня України.

"Славному Богдану" – "любимцу и представителю народа своего, красе и славе казачества Южнорусского"[93], – присвячує Максимович ряд своїх листів з приводу праці М. Костомарова "Богдан Хмельницкий", адресованих М.Погодіну. На початку третього листа автор зазначає: "Пишу мои критические замечания собственно для тебя, как для историка, а потому и стану иногда входить в такие подробности, которые для большинства читателей могли бы показаться лишними и мелочными; но они будут пригодны для всех, изучающих эпоху гетмана Хмельницкого, следовательно и для самого г. Костомарова"[94].

Аналізуючи роботу Костомарова, дослідник також знайомить

нас з деякими своїми засадничими теоретичними принципами. На його думку в історичній праці, не залежно від того кому вона адресована, "везде равно требуется и предполагается историческая живая истина; а для ее достижения необходимо точность и верность исторического факта, потому что это есть основание, без которого не может состояться прочно никакое дело историка. Мы хотим и требуем от истории, чтобы в ней давно минувшая жизнь являлась живьем перед очами нашими; а для этого необходимо, чтобы каждое историческое событие и лицо было познано и представлено верно, в его подлинном виде и на своем месте, как было оно на самом деле"[95].

У своїх "Письмах о Богдане Хмельницком" Максимович наводить цілий ряд нових фактів і доповнень, починаючи з тлумачення імені Яcько і закінчуючи психологією гетьмана. Критично опрацювавши свідчення про Хмельницького, заперечуючи одні (розповідь про полон Кантемировичів, епізод у замку Бродському), виправляючи інші (ототожнення Барабаша й Ормянчика, дата приїзду Хмельницького в Київ у 1648 році), і, нарешті, доповнюючи треті (про суспільне становище батька Хмельницького, про життя гетьмана до відкритого виступу проти поляків), Максимович досить об'єктивно відтворює постать Богдана Хмельницького.

"Новий період" української історії (за станом літератури) за визначенням Максимовича охоплює період "XVIII–й век и первая часть XIX–го"[96]. Історик висловив ряд зауважень з багатьох питань, що стосувалися окресленої епохи. Безумовний інтерес становить його робота "О Григорье Николаевиче Теплове и его записке "О порядках в Малороссии". Однак найбільш ґрунтовно з цієї епохи історик досліджував питання про народні рухи на Правобережжі – гайдамаччину. В історичній літературі закріпилася думка про Максимовича як одного з найбільших авторитетів у даному питанні. Зібраними ним матеріалами у подальшому користувався Володимир Антонович для підготовки своїх досліджень про Коліївщину.

Своє розуміння суті Коліївщини Михайло Олександрович сформулював так: "Кровавый подвиг Железняка был не просто гайдамацкий разбой и не случайное нападение запорожцев на польские владения для грабежа и добычи. Нет, то было огнедышащее извержение народной мести и вражды, целый век копившееся под гнетом унии; то была предсмертная судорожная схватка двух враждебных стихий в государственном теле, которое уже близилось к своему концу. Колиивщина была последним отзывом тех восстаний, которыми некогда целая Украина ополчалась на

Польщу для спасения своей веры и своего народа, обреченных тогда на гонение, последним отзывом и тех мучительных казней, которыми судилище варшавское думало обуздать козаков и задушить их непреклонно широкую волю"[97].

Поруч із замітками та статтями, присвяченими окремим епізодам української історії, Максимовичу доводилося аналізувати і загальний перебіг історичних подій, хоч тільки у загальних рисах, як неминучу зміну епох. Такою, наприклад, є історія Межигірського монастиря "Сказание о Межигорском монастыре" (1865), прослідкована автором від часів давньокняжих до кінця XVIII ст. Майже точнісінько так, але на хронологічно меншому відрізку віддзеркалюється для нього загальна історія України на долі невеликого її закутка – Бубновської сотні, в рідному Максимовичу Золотонішському уїзді. Часто повертаючись до спогадів дитинства, він вважав для себе близьким і рідним весь цей край і не раз звертав свою увагу на нього, вивчаючи історію України. "Свет истории, как лучи утреннего солнца, озаряет прежде всего вершины да крупные выпуклости народного бытия; а то, что у подошвы его, то остается надолго в тени, и нередко вовсе исчезает из памяти людской. Но я люблю, - зізнається один з наших перших краєзнавців, - прохладу таких укромных уголков земли Русской, люблю расспросить смеренного, но забытого труженика Руси обо всей прошедшей жизни его"[98].

В "Бубновской сотне", поряд з історичними довідками про сотенне місто і його положення в колишній адміністративно-територіальній системі, подається цілий ряд біографічних нарисів про діячів і уродженців цієї місцевості. Таким чином, нотатки про загальну історію України змінюються даними з місцевої історії, сімейними спогадами та народними переказами. Як слушно зазначав О.Грушевський "в общем итоге эти выписки из документов, личные воспоминания, семейные предания и рассказы старых людей про былое – дают много материала для восстановления быта былого времени и ценны именно бесхитростною передачею данных о старине"[99].

Уважно стежачи, наскільки дозволяли обставини, за розробкою питань української історії, вдумливо вивчаючи архівний і археологічний матеріал, Максимович зібрав величезну кількість інформації "и в голове и в нотабенках" і йому потрібен був лише поштовх, щоб побачила світ його студія. Таким поштовхом частіше всього слугувала помічена при читанні помилка, неточність або випадковий пропуск чи недогляд. Навколо цього виростала ціла наукова стаття. Свідчення літопису і давнього письменника, випад-

ково уцілілий могильний напис, припорошена старовиною географічна назва, підпис на старинній картині і родинний документ, ім'я в поменнику чи натяк пісні – все вищеозначене логічно і послідовно комбінувалося Максимовичем для доказу чи навпаки заперечення. Важко не погодитись з О. Грушевським, який був переконаний, що до Максимовича "еще ни один знаток малорусский старины не располагал таким обширным запасом знаний и – преимущественно – из первоисточников"[100].

Зрозуміло, що при такій феноменальній обізнаності Максимович міг висловлюватися авторитетно і вагомо з найрізноманітніших питань української історії і він завжди вважав моральним обов'язком піднімати "корогву за нашу мову, за нашу землюмати"[101]. Інформація про ювілей чи річницю, замітки з приводу чуток (іноді іронічні), рецензії на книгу, статтю чи збірник документів, виправлення поміченої помилки або неточності – все разом становить безперервний ланцюг статей і довідок з історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст.

Досить скромно оцінюючи свою роль у вивченні історії України "На поле, сжатом наскоро историками Малороссии, я собираю пропущенные и оброненные ими колосья, и понемногу передаю их в общую известность"[102], він хотів від історії "чтобы в ней старина южнорусская открывалась в подлинном своем виде до последних подробностей, как открылись ныне древние фрески на стенах Киево – Софиевского собора из под штукатурки XVII века..."[103], а для цього йому доводилося все життя "аки пчеле собирать, и добро бы мед, а то перчу невкусную, чтобы из нее ссучить восковую свечу на поминовение покойникам родины моей..."[104].

Безперечно, Максимович мав власну концепцію історії України, а наукова спадщина його має значно глибше теоретичне підґрунтя і набагато ширше традиційної про неї уяви. І хоча Михайло Олександрович не залишив систематичної, узагальнюючої праці з вітчизняної історії, але впевнено ставши на шлях творення національної концепції історії України він чимало зробив для нашої історіографії, почавши формувати її теоретичні підвалини, створивши праці наповнені внутрішньою гідністю, що залишаються актуальними і нині.

---

1 Детальніше див.: Greenfild L. Nationalism: Five Roads to Modernity. – Cambrige, 1992. – P. 239.

2 Когут З. Зустріч з Росією: Культурні тенденції та політичні погляди в ранньоновій Україні // Сучасність. – 1996. - № 9. – С. 71 – 73.

3 Драгоманов М. М. А. Максимович. Его литературное и общественное значение // Вестник Европы. – 1874. - Кн. 3. – С. 453.
4 Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К., 1993. – С. 321.
5 Див.: Шугуров М. В. Илья Федорович Тимковский // Киевская старина. – 1891. - № 10. – С. 82 – 83.
6 Автобиография М. А. Максимовича // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXX. – С. 325.
7 Його некролог див. // Московские ведомости. – 1875. - № 56; Воспоминания // Киевская старина. – 1894. - № 3. – С. 364 –381; № 4. – С. 1 – 25.
8 Про нього див.: Шугуров М. В. И. Ф. Тимковський – педагог прошлого времени // Киевская старина. – 1891. - № 8. – С. 200 – 216.
9 Автобиография М. А. Максимовича… - С. 326.
10 ІР НБУВ, ф. ІІІ, спр. 5384, арк. 1.
11 Там само, ф. І, спр. 577/1471, арк. 11.
12 Автобиография М. А. Максимовича… - С. 327.
13 Там само. - С. 327.
14 Там само. - С. 329.
15 Там само. - С. 327 – 328.
16 Там само. - С. 330 –331.
17 Там само. - С. 332.
18 Там само. - С. 337.
19 Там само. - С. 323.
20 Записки Ксенофонта Алексеевича Полевого. – СПб, 1888. – С. 130-131.
21 Століття "Малороссийских песен" М. О. Максимовича. – К., 1927. – С. 1 – 2.
22 Автобиография М. А. Максимовича… - С. 337.
23 Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. А. Максимовича к князю П. А. Вяземскому // Старина и новизна. – 1901. – Кн. IV. – С. 15.
24 Переписка Драгоманова з Бачинским 1871 –1877 рр. / Зладив М. Павлик. – Львів, 1910. – С. 68.
25 Марков П. Г. М. О. Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973. – С. 19.
26 Герцен А. И. Собр. соч.: В 30 т. – М., 1954. – Т. 1. – С. 14; Т. 21. – С. 78; Т. 11. – С. 411, 415.
27 Див.: Пономарев С. И. Михаил Александрович Максимович (Библиографический и историко-литературный очерк) // ЖМНП. – 1871. – Ч. CLVII. – С. 186 – 188, 195.
28 Московский вестник. – 1830. - № 4. – С. 421 –422.
29 Автобиография М. А. Максимовича… - С. 337.
30 Там само. – С. 337.
31 З іменем святого Володимира. У 2 кн. Кн. 1. – К., 1994. – С. 91.
32 Автобиография М. А. Максимовича… - С. 338.
33 З іменем святого Володимира. - Кн. 1. – С. 104.
34 Детальніше див.: Короткий В. А., Біленький С. Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. – К., 1999. – 387 с.
35 Там само. – С. 125.
36 Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ-Кембридж, 1991. – С. 6.
37 Старина и новизна. – 1901. – Кн. IV. – С. 16.

[38] Автобиография М. А. Максимовича... – С. 327.
[39] Юбилей М. А. Максимовича. – К., 1872. – С. 62.
[40] Короткий В. А., Біленький С. Г. Михайло Максимович... – С. 127.
[41] Телескоп. – 1833. - Ч. XV. - № 12. – С. 423-431.
[42] Короткий В. А., Біленький С. Г. Михайло Максимович... – С. 128.
[43] Автобиография М. А. Максимовича... - С. 338 – 339.
[44] Там само. – С. 339.
[45] Там само. – С. 339.
[46] Там само. – С. 340.
[47] З іменем святого Володимира. Кн. 1. – С. 96.
[48] Автобиография М. А. Максимовича... - С. 342.
[49] Там само. – С. 343.
[50] Див.: Журба О. І. Київська археографічна комісія. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 38.
[51] Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 762.
[52] Грушевский А. С. М. А. Максимович (1804 -1873). Из истории украинской историографии XIX в. – СПб., 1906. – С. 7.
[53] Переписка М. А. Максимовича с П. Г. Лебединцевым (1864 - 1873) // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. – С. 400.
[54] Там само. – С. 407.
[55] Там само. – С. 407.
[56] Там само. – С. 407.
[57] Переписка М. А. Максимовича с П. Г. Лебединцевым // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVII. – С. 142.
[58] Там само. – С. 482 -483.
[59] Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому 1838 – 1873 // ЧОИДР. – 1887. – Кн. 1. – С. 149.
[60] Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. II. – С. 407 – 408.
[61] Киевская старина. – 1891. – Т. XII. – С. 480 – 481.
[62] "Украинец" на 1864 г. – К., 1864. – С. 89.
[63] Юбилей Михаила Александровича Максимовича (1821 - 1871). – К., 1871. – С. 1.
[64] Багалей Д. И. Новый историк Малороссии. Рецензия на книгу А. М. Лазаревского: "Описание старой Малороссии. Том первый. Стародубский полк.". – СПб.,1891. – С. 4.
[65] Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. II. – С. 439.
[66] Там само. – С. 444 – 445.
[67] Там само. – С. 453 – 454.
[68] Там само. – С. 440.
[69] Там само. – С. 441.
[70] ІР НБУВ, ф. 1, спр. 577/1471, арк. 22 зв. – 23.
[71] Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1880. – Т. III. – С. 370.
[72] Максимович М. А. Там само. – Т. I. – С. 209.
[73] Там само. – С. 209.
[74] Там само. – С. 209.
[75] Там само. – С. 6.
[76] Там само. – С. 151.
[77] Там само. – С. 655 –656.
[78] Там само. – С. 151.

79 Там само. – С. 152.
80 Там само. – С. 151.
81 Мельник Л. Г. М. О. Максимович – творець першої наукової історії козацтва // Українознавство. Вип. II. – К., 1997. – С. 58.
82 Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. I. – С. 233.
83 Там само. – Т. III. - С. 261 – 262.
84 Там само. – Т. I. - С. 837 – 838.
85 ІР НБУВ, ф. XXXII, спр. 393, арк. 8 зв.
86 Там само, спр. 393, арк. 9 зв.
87 Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. I. – С. 336.
88 Там само. – С. 336.
89 Там само. – С. 336 –337.
90 Там само. – С. 508.
91 Там само. – С. 508.
92 Мельник Л. Г. М. О. Максимович – творець першої наукової історії козацтва. – С. 59.
93 Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. I. – С. 398.
94 Там само. – С. 400.
95 Там само. – С. 400.
96 Там само. – С. 7.
97 Там само. – С. 625.
98 Там само. – С. 749.
99 Грушевський А. С. М. А. Максимович (1804 - 1873)... – С. 38.
100 Там само. – С. 23.
101 Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому. - С. 144.
102 Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. II. – С. 343.
103 Там само. – Т. 1. – С. 238.
104 ЧИОНЛ. – Кн. XVIII. - Вып. III и IV. – К., 1905. – С. 128.

І. Архів

1. Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ) Москва. Ф. 314.
2. Інститут Рукопису НБУВ (ІР НБВУ). Ф. 32, I, II, III.

ІІ. Перелік персональних бібліографій М. О. Максимовича

1. Бібліографія праць М. О. Максимовича / Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський; Приміт. І. Л. Бутич. Переднє слово В. В. Скопенка. – К.: Либідь, 1994. – С. 405 – 413.
2. Библиография. Эпистолярное наследие. Биографические и другие материалы о М. А. Максимовиче // Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. – К., 1997. – С. 95 – 190.
3. Береговий П. М., Лагутіна М. А. Видатні вітчизняні ботаніки. – К.: Радянська школа, 1955. – С. 24 –26.
4. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского

Университета св. Владимира (1834 -1884) / Составлен и издан под редакцией орд. проф. В. С. Иконникова. – К.: Университетская типография, 1884. – С. 387 – 397.
5. Венгеров С. А. Источники словаря русских писателей. – Петроград, 1917. – Т. 4. – С. 115 – 118.
6. Жарких М. І. Бібліографія старої України 1240 – 1800 рр. – К.,1998. – Зошит 1. – С. 82 – 83.
7. Корпанюк Микола Праці Михайла Максимовича про "Слово о полку Ігоревім". Праці про М. Максимовича як дослідника "Слова" // Корпанюк Микола Дзвін предковічної слави ("Слово про Ігорів похід" в опрацюванні Михайла Максимовича). – К., 2003. – С. 153 – 158.
8. Максимович Михайло Олександрович // Українські письменники. Біобібліографічний словник. – К., 1963. – Т. 2. – С. 670 – 689.
9. Матеріали до бібліографії М. О. Максимовича // Короткий В. А., Біленький С. Г. Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. – К.: ВЦ "Київський університет", 1999. – С. 275 –387.
10. Н. П. Список стихотворений М. А. Максимовича // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVII. – С. 9 – 11.
11. Острянин Д. Х. Світогляд М. О. Максимовича. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – С. 145 – 163.
12. Пономарев С. И. Систематический список сочинений М. А. Максимовича (в хронологическом порядке) // Пономарев С. И. Михаил Александрович Максимович (Биографический и литературно-исторический очерк). – СПб., 1872. – С. I – XX.
13. Пономарев С. И. Альбом М. А. Максимовича // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – С. 172 – 173.
14. Яната Олександр. Список праць Михайла Максимовича з природознавства // Вісник природознавства. – Харків, 1927. - № 3 – 4. – С. 16 – 22.

III. Основні праці М. О. Максимовича

1. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. В 4-х книгах. – М.: Типография Августа Семена, 1827. – Т. 1. – XXXVI + 234 + 9 с.
2. "Денница", альманах, изданный Максимовичем: На 1830 г. – Кн. 1. – М.: Университетская типография, 1830. – 84 + 256 с.; На 1831 г. – Кн. 2. – М.: Типография А. Семена, 1831. – 58 + 140 с.; На 1834 г. – Кн. 3. – М.: Университетская типография, 1834. – 240 с.
3. Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем. – М.: Университетская типография, 1834. – Ч. 1. – Кн. 1 – 3. – 180 с.
4. Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII века на древнем русском языке. Издана с переводом на нынешний русский язык проф. русской словесности / М. Максимовичем / для своих слушателей. – К.: Университетская типография, 1837. – 49 /1/ с.
5. "Киевлянин", изд. Михаил Максимович. – Кн. 1. – К.: Университетская типография, 1840. – 253 с.; Кн. 2. – К.: Университетская типография, 1841. – 326 с.; Кн. 3. – М.: Университетская типография, 1850. – 218 с.
6. Сборник украинских песен, издаваемый Михаилом Максимовичем. – К.: Типография Ф. Гликсберг, 1849. – Ч. 1. – Отд. 1 – 2. - /4/ 8 + 114 + 2 с.

7. Песнь о полку Игореве, переведенная на украинское наречие М. Максимовичем. – К.: Университетская типография, 1857. – VII + 47 с.
8. "Украинец" издаваемый Михаилом Максимовичем. – Кн. 1. – М.: Типография М. Каткова и К., 1859. – 174 с.; Кн. 2. – К.: Типография Давиденко, 1864. – 40 с.
9. Собрание сочинений [В 3-томах]. Т. I. Отдел исторический / Под ред. В. Б. Антоновича. – К.: Типография М. П. Фрица, 1876. – VIII + 847 с.; Т. II. Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический / Под ред. В. Б. Антоновича. – К.: Типография М. П. Фрица, 1877. – VII + 524 с.; Т III. Языкознание, история словесности / Под ред. А. А. Котляревского. – К.: Типография Е. Т. Керер, 1880. – 745 с.
10. Автобиография // Киевская старина. – 1904. - № 9. – С. 322 – 346.
11. Українські пісні, видані М. Максимовичем / Підгот. вид. і розвідка П. М. Попова (фотокопія з вид. 1827 р.). – К., 1962. – 346 с.
12. Киевъ явился градомъ великимъ…: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та автор іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський; Приміт. І. Л. Бутич. Передне слово В. В. Скопенка. – К.: Либідь, 1994. – 448 с. ("Пам'ятки історичної думки України").
13. Денница. Альманах М. А. Максимовича. 1830, 1831, 1834 / С. Н. Лахно, Л. Г. Фризман (подгот.). – Харьков, 2000. – 189 с.
14. Дні та місяці українського селянина: пер. з рос. – К.: Обереги, 2002. – 189 с.
15. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / Упор. і вст. ст. В. Короткого. – К.: Либідь, 2003. – 360 с.; іл. ("Пам'ятки історичної думки України").

IV. Основні праці про життя і діяльність М. О. Максимовича

1. Біленький Сергій. Біографія М. О. Максимовича: нестача чи надлишок джерел? // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць / Редкол.: Р. Я. Пиріг. – Вип. 1. Архів і особа. – К., 1999. – С. 230 –237.
2. Біленький Сергій. Діяльність інтелектуала як служба і покликання: Михайло Максимович і Володимир Цих // Київська старовина. – 1999. - № 5. – С. 82 –100.
3. Біленький Сергій. Історія життя як соціальний феномен: тяглість та перервність в біографії Михайла Максимовича між 1804 та 1845 роками // Генеза. – 1998. – № 1-2 (6-7). - С. 116 – 122.
4. Білокінь І. П. Михайло Олександрович Максимович: (До 150-річчя з дня народження) // Наукові записки Київського університету. – 1954. – Т. 13. – Вип. 6.:Збірник біологічного факультету. - № 11. – С. 219 – 265.
5. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Московского университета, за истекающее столетие со дня учреждения января 12-го 1755 года, по день столетнего юбилея января 12-го 1855 года, составленный трудами профессоров и преподавателей, занимавших кафедры в 1854 году, и расположенных по алфавитному порядку. – М.: Университетская типография, 1855. – Ч. II. – С. 1 – 22.
6. Бойко Н. І. М. Максимович: "Не покину, - поки згину, - мою Україну..."

Історіографічний нарис життя і творчості М. О. Максимовича. – Сміла: "Тясмин", 2001. – 175 с.
7. Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского Университета св. Владимира. Т. 1. Университет св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. – К.: Типография университета, 1884. – С. 90, 96 – 108, 353 – 355.
8. Голубовский П. В. Исторические труды М. А. Максимовича: Речь в историческом обществе Нестора-Летописца по случаю 100-летнего юбилея М. А. Максимовича // ЧИОНЛ. – 1904 – 1905. – Кн. 18. Вып. ¾. – Отд. 1. – С. 118 –123.
9. Грушевский А. С. М. А. Максимович (1804 - 1873): Из украинской историографии XIX века // Известия отдела русского языка и словесности имперской Академии наук. – 1906. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 375 –416.
10. Грушевский М. "Малороссийские песни" Максимовича і століття української наукової праці: Читано на урочистому засіданні 2. 10. 1927 р. // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 1 –14.
11. Грушевский М. "Малоросійські пісні" Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства // Народна творчість та етнографія. – 1996. - № 5 – 6. - С. 27 – 39.
12. Драгоманов М. М. А. Максимович: Его литературное и общественное значение (Некролог) // Вестник Европы. – 1874. – Т. 2 (46). - № 3. – С. 442 – 453.
13. Єфремов С. О. Максимович в історії української самосвідомості / Єфремов С. О. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – С. 318 –321.
14. Житецький І. П. Життя М. О. Максимовича // Україна. – 1927. Кн.. 6. – С. 14 – 24.
15. Коваленко Л. А. Исторические взгляды М. А. Максимовича (Из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30-50-х годов XIX в.) // История и историки. Историографический ежегодник. 1972. – М., 1973. – С. 238 – 258.
16. Козак С. Михайло Максимович і формування романтичної думки в Україні (до 150-річчя Київського університету та "Українських пісень" Максимовича) // Jornal of Ukrainian Studies. – 1984. – Volume 9. – Number 1. – P. 3 – 22.
17. Короткий В. А., Біленький С. Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. – К.: ВЦ "Київський університет", 1999. – 388 с.
18. Корпанюк Микола. Дзвін предківської слави ("Слово про Ігорів похід" в опрацюванні Михайла Максимовича"). – К., 2003. – 160 с.
19. Крип'якевич І. Михайло Максимович – історик: В століття видання "Малороссийских песен", 1827 р. // ЗНТШ. – 1927. – Т. 147 (Праці істор.-філософ. секції). – С. 165 –172.
20. [Максимович И. К.] Сборник сведений о роде Максимовичей. Составил И. Максимович. Исключительно для членов своей семьи, родных, друзей и добрых знакомых, не предназначая такого для продажи. – Рига, 1897. – 143 с. + Таблица.
21. Марков П. Г. Максимович – видатний історик XIX ст. – К.: Вид-во Київського університету, 1973. 234 с.
22. Марков П. Г. Общественно – политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. – К.: Вища школа, 1986. – 244 с.

23. Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. – К., 1997. – 198 с.
24. Мельник Л. Г. Хмельницький і Хмельниччина у висвітленні Михайла Максимовича / На чолі козацької держави (До 400-річчя від дня народження). – Рівне, 1996. – Вип. 2. – С. 141 – 163.
25. Острянин Д. Х. Світогляд М. О. Максимовича. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 165 с.
26. Павелко В. І. М. О. Максимович – археограф // Український історичний журнал. – 1962. - № 1. – С. 97 – 102.
27. Педагог, учений, патріот. Матеріали IV науково-освітянської конференції присвяченої М. О. Максимовичу (грудень 1994 р.). – К., 1997. – 78 с.
28. Памяти М. А. Максимовича (по случаю 25-летия со дня смерти). – К.: Университетская типография, 1898. – 102 с.; Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – сентябрь; ЧИОНЛ. – 1904 – 1905. – Кн. 18. – Вып. 3-4. – Отд. 1. – С. 103 –130.
29. Пономарев С. И. Михаил Александрович Максимович / (Библиографический и историко-литературный очерк) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – Ч. 157. - № 10. – С. 175 – 249.
30. Попов П. М. М. О. Максимович: До 150-річчя з дня народження // Вісник АН УРСР. – 1954. - № 10. – С. 55 – 64.
31. Савченко Ф. Я. Перший збірник українських пісень Максимовича (1827 - 1927). – К., 1928. – 57 с.
32. Соболевский А. И. Максимович Михаил Александрович / Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета св. Владимира (1834 - 1884) / Составлен и издан под редакцией орд. проф. В. С. Иконникова. – К.: Унив. тип., 1884. – С. 379 – 397.
33. Степенко О. Д. Боротьба з норманізмом в українській історіографії другої половини XIX ст. М. О. Максимович як дослідник Ломоносова // Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Наукові записки. Т. X. Серія історико-філологічна. - Кам'янець-Подільський, 1961. – С. 75 – 100.
34. Томенко М. В. "Щирий малоросіянин" – видатний вчений (Михайло Максимович) / Українська ідея. Перші речники. – К.: Тов-во "Знання" України, 1994. – С. 80 – 97.
35. Фризман Л. Г., Лахно С. Н. М. А. Максимович – литератор. – Харьков, 2003. – 491 с.
36. Чаев Н. А. Михаил Александрович Максимович: (Прочтено в публичном заседании общества любителей российской словесности 23. III. 1874 г., посвященном памяти М. А. Максимовича) // Русский архив. – 1874. – Кн. 2. – С. 1055 – 1087.
37. Шульгин Виталий История университета св. Владимира. – СПб.: Типография Рюмина и Комп., 1860. – 230 с.
38. Юбилей Михаила Александровича Максимовича (1821 - 1871). – К.: Университетская типография, 1871. – 74 с.